

Sonderbehandlung/
Speciale behandeling

FILIP MÜLLER

Sonderbehandlung/
Speciale behandeling

Mijn jaren in de crematoria
en gaskamers van Auschwitz

Vertaald door Jan Sietsma

Met een voorwoord van
Arnon Grunberg

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV
2023

De vertaling van dit boek kwam tot stand dankzij
een subsidie van het Goethe-Institut.

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie
van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen.
Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig
recht, wordt verzocht contact op te nemen met Em. Querido's
Uitgeverij BV, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Oorspronkelijke titel *Sonderbehandlung*
Oorspronkelijke uitgever Steinhausen, München
Copyright © 1979 erven Filip Müller en
(literaire bewerking) Helmut Freitag
Copyright vertaling © 2023 Jan Sietsma / Em. Querido's Uitgeverij BV,
Weteringschans 259 1017 XJ Amsterdam
Copyright voorwoord © 2023 Arnon Grunberg
Copyright nawoord en biografische informatie © 2023 Andreas Kilian

Omslag Brigitte Slangen
Omslagbeeld Ingang gaskamer Auschwitz. Foto Arcangel Images/
Stephan Mulcahey
Foto auteur privéarchief erven Filip Müller

ISBN 978 90 214 7665 0 / NUR 320
www.querido.nl

Inhoud

Voorwoord Arnon Grunberg

‘Na de betekenis’ 7

Sonderbehandlung/Speciale behandeling

Voor de eerste keer in de gaskamer 27

De nieuwe doodsfabrieken 88

De tragedie van het familiecamp 144

Het inferno 185

Nawoord Andreas Kilian

‘Filip Müllers getuigenis en de uitdaging van
een literaire beschrijving’ 265

Biografische informatie Sonderkommando-gevangenen 290

Biografische informatie ss-leden 299

Afbeeldingen 306

Plattegronden 313

Verklarende woordenlijst 318

Woord van dank 320

Voorwoord Arnon Grunberg

Na de betekenis

1

In 1922 verwierf Degussa (Deutsche Gold- und Silber-Scheide-Anstalt) een octrooi voor het fumigatiemiddel 'Zyklon B', dat onder andere werd ontwikkeld voor de bestrijding van luizen en neten.

Onderzoekers van het Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft voor Fysische Chemie en Elektrochemie in Berlijn hadden in 1921 ontdekt dat vloeibare cyanide, als het vermengd werd met kiezelaarde, goed houdbaar bleef in blik en op die manier eenvoudig gebruikt kon worden door mensen zonder ervaring met het gif. Het cyanide verdampte geleidelijk bij het openen van het blik, waardoor explosies uitbleven. De gevaren voor de gebruiker waren beperkt.

Het middel bleek ook effectief bij de behandeling van oude boeken die door kleine insecten werden aangetast, en in 1929 werd Zyklon B ingezet in de strijd tegen een kolonie houtkevers die zich in een imposant altaar had genesteld waarop het Oostenrijkse dorpje Kefermarkt zich beroemde. Een kleine tien jaar later, in 1938, kwam men in Wenen op het idee om het gif met duivenvoer te mengen, wat een uitkomst bleek voor het 'duivenprobleem' in de stad. Vergiftigen was effectiever dan elektrocuteren, vangen of afschieten. Een zekere Alexander Friedl* stelde dat de Weense bevolking 'begrip' kon opbrengen voor de maatregel en stak na het relatieve succes met de duiven de loftrompet over Zyklon B vanwege de 'gemakkelijke en onopvallende bruikbaarheid'; het middel zou bij uitstek geschikt zijn om 'in de kortst mogelijke tijd een massavernietiging door te voeren'.

* De functie van Friedl is mij niet bekend.

Veel vooruitgangsgeloof had zijn franje verloren, maar men klampte zich vast, net als nu trouwens, aan de gestaag voortschrijdende doelmatigheid. Of er nu in korte tijd heel veel geproduceerd of heel veel vernietigd kon worden deed er nauwelijks toe. Om beter te kunnen produceren moest hoe dan ook eerst datgene wat de productie in de weg stond – de luis, de neet, het zilversje, de houtkever, de duif – uit de weg worden geruimd.

1938 was ook het jaar waarin de documentaire *Kleinkrieg* uitkwam, die de prestaties van Zyklon B op een rijtje zette en het middel huldigde als een onmisbare kameraad in de oorlog om het cultuurgood dat dreigde te worden opgegeten door alle denkbare soorten ongedierte.

In concentratiekamp Auschwitz werd Zyklon B voor het eerst gebruikt in juli 1940. Men had besloten enkele krijgsgevangenen op te sluiten in een voormalige Poolse legerbasis in een buitenwijk van het stadje Auschwitz (Oświęcim), en volgens de latere kampcommandant Höss wemelde het in de barakken van de luizen en vlooiën. Kort daarop werd Zyklon B er ook ingezet om kleren van gevangenen te reinigen. Het was, zo besloot de kampleiding, effectief maar nog niet effectief genoeg.*

Deze uitweiding is ook een leeswijzer, de lectuur van dit boek is niet makkelijk. U, lezer, staat op het punt een uiteraard metaforische poort door te gaan en het is mijn taak** u in te wijden en zo goed als het gaat voor te bereiden op wat u te zien zult krijgen opdat u er relatief ongeschonden uit komt.

Het is het beste als u uw geloof in een harmonieuze wereld zo snel mogelijk laat varen, u past zich zo veel mogelijk aan, u accepteert uw nieuwe huis zonder voorbehoud. Van daaruit kunt u eventueel tot iets komen wat symbolisch verzet kan worden genoemd. Maar waar het symbolische verzet alles is, kan men niet smalend doen over dat verzet.

* Al deze informatie komt uit *Auschwitz. Stad, fabriek, vernietigingskamp* van Robert Jan van Pelt en Debórah Dwork, Hilversum, Verbum, 2018.

** Ik ga uit van de betrekkelijke onervarenheid van de lezer.

Van 1942 tot en met 1945 dienden ongeveer 2200 gevangenen in het Joodse *Sonderkommando** van concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau, circa 110 van deze gevangenen overleefden het.** De leden van het Sonderkommando waren werkzaam in en rond de gaskamers en crematoria en werden verdeeld over verschillende subcommando's, waaronder bijvoorbeeld het askommando. De aard van hun werkzaamheden moge blijken uit het boek van Filip Müller (1922-2013).

Primo Levi (1919-1987) noemde het bedenken en het realiseren van het Sonderkommando de 'meest demonische daad van het nationaalsocialisme'. Hij meende dat slechts de vermoorde slachtoffers zelf en de overlevenden van het Sonderkommando de ware getuigen waren van de Holocaust.

Levi verdedigde de Joden van het commando weliswaar tegen de veelal antisemitisch getinte aanvallen van buitenstaanders die hen na de oorlog voor collaborateurs hielden, medewerkers aan de ondergang van hun eigen volk, maar hij schrijft ook in *De verdronkenen en de geredden*:*** 'Het bestaan van de Sonderkommando's had een betekenis, hield een boodschap in: "Wij, het Herrenvolk, vernietigen jullie, maar jullie zijn niet beter dan wij; als we dat willen, en we willen het, kunnen wij niet alleen jullie lichaam, maar ook jullie ziel vernietigen, net als we het met onze eigen ziel hebben gedaan."'

* Verreweg de meeste leden van het Sonderkommando waren Joden, al waren er bijvoorbeeld ook enkele Russische krijgsgevangenen bij. Ook in andere concentratie- en vernietigingskampen kwamen Sonderkommando's voor.

** In *Zeugen aus der Todeszone: Das Jüdische Sonderkommando in Auschwitz*, München 2002, spreken Eric Friedler, Barbara Siebert en Andreas Kilian nog van 2100 leden van het Sonderkommando en 100 overlevenden. In zijn uiterst informatieve nawoord bij dit boek van Filip Müller echter noemt Kilian bovengenoemde aantallen.

*** Primo Levi, *De verdronkenen en de geredden*. In: *De getuigenissen*, Amsterdam, Meulenhoff, tweede druk, 2002. Vertaald door Frida de Matteis-Vogels.

Een betekenis, dus toch, een boodschap van de Über- aan de Untermensch, feilloos uitgebeeld door deze laatste: het gaat om meer dan de zo doelmatig mogelijke vernietiging van mensen, zoals voorheen zo doelmatig mogelijk motten en houtkevers werden vernietigd. De vernietiging moet tevens als bewijs dienen dat dit volk het verdient om vernietigd te worden; de manier waarop het Joodse volk werd vernietigd is als het ware ook de rechtvaardiging ervan. Bij mijn weten is dit een aspect van de Holocaust dat vaak over het hoofd wordt gezien. Wat natuurlijk ook komt doordat, mede dankzij Hannah Arendt (1906-1975), heel lang het beeld heeft overheerst van het Derde Rijk als een misdadige maar onpersoonlijke bureaucratie, waarbij het de bureaucraten om het even was of ze gymschoenen produceerden of mensen vernietigden.

Volstrekt onjuist is dit niet, al was het maar omdat het merendeel van de oorlogsmisdadigers zich moeiteloos wist aan te passen aan de naoorlogse omstandigheden. Je zou kunnen zeggen dat de misdadigers bijna net zo graag democraat waren als communist of nazi.

Naast de door Arendt geziene onverschilligheid bestonden er echter het onversneden sadisme en de bewuste pogingen van de functionarissen van het Derde Rijk om de vernietiging van het Joodse volk zo veel mogelijk door Joden te laten uitvoeren. Anders gezegd, er loopt een uitgestippelde lijn van de diverse Joodse raden naar de Sonderkommando's, en hier was niets banaals aan. De vernietiging moest zo veel mogelijk lijken op een zelfexecutie. Als het om de moord op de Joden gaat was de manier waarop het vonnis werd voltrokken ook de bewijsvoering voor 'de schuld'. Dat is wat Levi het demonische noemt.

3

In vrijwel alle getuigenissen van de Holocaust, ook genaamd kamp-literatuur*, komt direct of indirect de vraag naar de betekenis

* Of elke getuigenis kampliteratuur kan worden genoemd, waarbij de nadruk ligt op het woord literatuur, blijft een interessante vraag. Ik heb me daar meerdere malen over uitgelaten, onder andere in het voorwoord

van de vernietiging aan de orde, zoals ook de worsteling met God in weinig getuigenissen ontbreekt. Schrijver en kampoverlevende Tadeusz Borowski (1922-1951)* bijvoorbeeld merkt na een selectie, waar zij die meteen werden vermoord gescheiden werden van hen die langzaam werden vermoord, op het perron van Auschwitz-Birkenau op: 'Vreemd dat Gods naam hier valt.'

In de kampliteratuur valt de naam God veelvuldig, niet omdat de schrijvers van die literatuur geloviger zouden zijn dan andere schrijvers – dat zijn ze doorgaans niet –, maar omdat de herinnering aan de schuldige plek, het onbelemmerde zicht op het demonische karakter van mensen, de moeite die het hun, net als de meeste slachtoffers, kost om terug te keren naar een wereld waar de misdaden weer een 'gewone' omvang hebben en het demonische slechts een van de specerijen in ons metafysische keukenkastje is, de behoefte aan betekenis zo dringend maakt. God is slechts de samenvatting van die dringende behoefte aan betekenis.

Overlevende Jean Améry (1912-1978) suggereert dat de gelovigen (welke soort gelovigen dan ook) hun lot makkelijker konden accepteren. Of dat ook betekende dat hun overlevingskansen hoger lagen lijkt me twijfelachtig, maar Améry schrijft in *Schuld en boete voorbij*:

De religieuze en politiek geëngageerde kameraden waren niet of nauwelijks verbaasd dat het onvoorstelbare in het kamp plaatsgreep. Met de mens die zich van God had afgewend, moest het zo ver komen dat hij de gruwelen van Auschwitz beging en onderging, beweerden de vrome christenen en joden. Het was onvermijdelijk dat het in zijn laatste, fascistische stadium geko-

bij de bloemlezing *Bij ons in Auschwitz* (Amsterdam, 2020). Hoewel Kilian in zijn nawoord schrijft dat Müller geen 'literair of historisch succes' nastreefde, benadrukt hij dat diens boek een literaire poging is om 'de geschiedenis van het crematorium- en Sonderkommando in Auschwitz-Birkenau, vanaf het begin tot aan de evacuatie van het kamp' te beschrijven. Ik zou zeggen dat de *literaire* poging meer dan gelukt is.

* Tadeusz Borowski, *Hierheen naar het gas, dames en heren*, Amsterdam, Querido, 2022. Vertaald door Karol Lesman en Charlotte Pothuizen.

men kapitalisme een beul, een mensenslachter werd, zeiden de marxisten. Hier gebeurde niets schandelijks, hier gebeurde gewoon wat zij, de ideologisch geschoolde of godsdienstige mannen, altijd al verwacht hadden of op zijn minst voor mogelijk hadden gehouden.

In een boeiende studie over het werk van Levi (*Primo Levi na God*) stelt de theoloog Joyce Rondaj (1990) dat wij zijn werk, maar in feite ook het universum dat Auschwitz heet, moeten bekijken als een universum 'na God', dus 'na de betekenis'. We moeten het achteropdraken van die betekenis of God ook niet begrijpen als de veelgenoemde dood van God, maar als diens afwezigheid. God heeft zich teruggetrokken zoals tandvlees zich kan terugtrekken. Het gevolg van teruggetrokken tandvlees is dat tanden en kiezen vroeg of laat uitvallen, waarna men kan overgaan op een kunstgebit. De teruggetrokken God zorgt ervoor dat ons de betekenis ontvalt, waarna wij kunnen overgaan op substituten.*

Filip Müller** citeert de woorden van zijn voorman Fischl zonder commentaar: 'De mens onderscheidt zich van de dieren doordat hij in God gelooft.'

4

Het doel, de vernietiging van de Joden, stond zeker sinds de Wannseeconferentie (20 januari 1942) vast, de weg erheen vormde zich improvisenderwijs. Waarbij moet worden aangetekend dat de massa-executies al veel eerder een aanvang hadden genomen. Al voor 20 januari 1942 waren honderdduizenden Joden geëxecu-

* Als ik mijzelf een nihilist noem, zoals ik bijvoorbeeld deed in mijn dankwoord bij de uitreiking van de Johannes Vermeer Prijs in 2022, bedoel ik dit: dat wij leven in een wereld ná de betekenis en dat men dit gegeven het best bewust aanvaardt, oftewel: het eigen nihilisme aanvaardt. Nihilisme is het besef dat elke betekenis een substituuat is, stopverf die de afwezigheid draaglijk moet maken of aan het zicht dient te onttrekken.

** Voor informatie over zijn leven, werk en de ontstaansgeschiedenis van dit boek verwijs ik u naar het uitstekende nawoord van Andreas Kilian, zie bladzijde 265.

teerd in het oosten van Europa. Soms ondersteunde de plaatselijke bevolking die executies gretig. En zoals ook Müller beschrijft werden 'kleinere transporten' die voor die datum in Auschwitz aankwamen niet vergast, maar geëxecuteerd bij de zogenoemde zwarte muur.

The Holocaust by Bullets – een frase gemunt door de Franse priester Patrick Desbois (1955), in zijn eigen taal *La Shoah par balles* – kostte vermoedelijk aan anderhalf miljoen Joden het leven. Daarbij zijn niet de Joden gerekend die in concentratie- en vernietigingskampen om het leven zijn gebracht, ook al kwamen ook daar dus vaak *bullets* aan te pas.

Vrijwel alle getuigenissen, zo ook die van Filip Müller, tonen aan dat de logica van de vernietiging telkens werd afgewisseld met bevelen die slechts trouw betuigden aan de logica van de vernedering, aan het surrealisme van ongebreideld, carnavalesk sadisme. Müller schrijft simpel: 'De wetten der logica golden hier nu eenmaal niet.' En Levi heeft het over *hier ist kein Warum*.

De afwezigheid van de strikte logica van de doelmatigheid had haar eigen logica. Als gezegd: waar de voltrekking van het vonnis gelijkstaat aan het staven van de aanklacht heeft men een wereld betreden die niets meer te maken heeft met de gebruikelijke ideeën die wij er over rechtvaardigheid op na houden.

We kunnen ons de getuigenissen voorstellen als treinen die ons naar de plekken brengen waar de massamoord zich voltrok en ons dan weer terugbrengen naar onze wereld, al was het maar omdat de getuigenissen zich bedienen van de instrumenten van onze wereld, de redelijkheid, een zekere logica, het jargon van een wereld waaruit enige achting voor het menselijk leven spreekt. Denk aan de vanzelfsprekendheid waarmee Levi het heeft over het woord 'ziel'.

Het geschreven woord heeft zijn consequenties. De instrumenten zijn er nog, ze zijn bruikbaar, maar het geloof in de instrumenten is van aard veranderd.

Of de ziel van de daders is vernietigd door hun daden is onduidelijk. Waarschijnlijk niet, wat Levi ook precies met het woord 'ziel' bedoelde. Dat woord moet hier wat mij betreft begrepen worden als de mogelijkheid om met jezelf verder te leven. Nogmaals:

wij weten dat de meeste daders, voor zover ze niet berecht zijn na de oorlog, en dat overkwam maar weinigen, moeiteloos met zichzelf verder hebben geleefd. Een enkeling toonde berouw, maar zelfs dan bleef het de vraag in hoeverre dat berouw instrumenteel was, een middel om strafvermindering te krijgen. Het waren vooral de overlevende slachtoffers die leden aan schuldbesef.

In een enkel geval bespringt de schuld de kinderen van daders, zoals Niklas Frank (1939), de zoon van de generaal-gouverneur van Polen in het Derde Rijk Hans Frank (1900-1946), die, zo vertelde hij de *Süddeutsche Zeitung* in 2014, altijd een foto van zijn net opgehangen vader bij zich draagt om er op ieder moment van de dag zeker van te kunnen zijn dat de man dood is. Ook hier geldt dat het de onschuldigen zijn die lijden.

In de wereld na de betekenis zijn het slechts de onschuldigen die lijden.

5

Is het zinvol onderscheid te maken tussen ‘ware getuigen’ en minder ware getuigen, zoals Levi dat doet? (‘De ware getuigen zijn niet wij, de overlevenden.’)

Net als ‘ziel’ verraadt het woord ‘ware’ het theologisch instrumentarium waarmee Levi, bewust of onbewust, ik vermoed het laatste, het universum waarin hij ooit verbleef probeert binnen te dringen.

Het zou beter zijn te erkennen dat er verschillende soorten getuigen waren, niet in de laatste plaats omdat de slaven- en vernietigingsstad Auschwitz met honderden verschillende ‘wijken’ zo gigantisch was dat de ervaringen die men daar opdeed niet over één kam kunnen worden geschoren.

Die discussie neemt niet weg dat dit boek uitzonderlijk is, omdat de schrijver tot het Sonderkommando behoorde en in die hoedanigheid een van de zogenoemde *Geheimnisträger* was. Het was de bedoeling dat deze geheimen meegenomen zouden worden in het graf. (Er waren zelfs ss'ers die meenden dat zij, toen het Rode Leger de kampen eenmaal had bereikt, door andere ss'ers geëxecuteerd zouden worden, omdat ze te veel wisten. Dat is ove-

rigens niet gebeurd.) Van die kleine groep overlevenden van het Sonderkommando was Müller bovendien een van de weinigen die hun ervaringen hebben opgeschreven.

Müllers boek brengt ons dicht bij de ‘ware getuigen’ van Levi. Wij kunnen het kamp nu beter bekijken door de ogen van hen die zijn vermoord in de gaskamers of voor de zwarte muur. Wij weten beter wat zich afspeelde na aankomst in Auschwitz-Birkenau, na de selectie, en we hebben het dan over hen die geselecteerd waren om vermoord te worden.

De meeste kampliteratuur is geschreven door gevangenen die het kamp hebben overleefd. Zij behoorden tot een minderheid. De meeste gevangenen zijn vermoord. In die zin heeft Levi gelijk als hij stelt dat de berichten die ons bereiken uit het kamp de berichten van een relatief kleine minderheid zijn, en het is dus de vraag hoe representatief die berichten zijn. Levi werd hierdoor gekweld en beweerde tegen het eind van zijn leven dat de besten in de kampen zouden zijn gestorven. Iets wat hem door andere overlevenden kwalijk is genomen.*

Bestaat er één waar beeld van Auschwitz-Birkenau? Je zou kunnen betogen dat elk beeld van deze slaven- en vernietigingsstad op

* In 2007 interviewde ik Elie Wiesel voor *NRC Handelsblad*:

Laten we concreet worden. Primo Levi schreef over de grijze laag: ‘Het is een grijze laag met onduidelijke grenzen die de twee kampen van meesters en slaven zowel scheidt als verbindt.’ Bent u het daarmee eens?

‘Totaal niet.’

Kunt u dit toelichten?

‘De grijze laag, wat betekent de grijze laag? Dat betekent dat meer mensen zich schuldig zouden moeten voelen. Alleen maar omdat ze overleefd hebben. Nonsens. Ja, er waren kapo’s, maar om dan terug te komen en te schrijven dat de overlevenden zó waren. Ik heb brieven van overlevenden gekregen waarin ze me smeekten: “Doe iets. Spreek met Primo.” Maar wat kon ik doen? Het was al gepubliceerd.’

Waarom denkt u dat Primo Levi dit schreef?

‘Wie weet waarom? Hij schreef omdat hij het zo voelde. Misschien voelde hij zich schuldig. Ik begrijp dat.’

Veel overlevenden voelen zich schuldig, hebben zich schuldig gevoeld.

‘Dat is een theorie van psychiaters die ik nooit heb geaccepteerd.’

voorhand ontoereikend is als niet ook het Sonderkommando en zijn werkzaamheden zichtbaar worden gemaakt. Dankzij Müller weten we meer over de opstand van het Sonderkommando, over de organisatie van het verzet in Auschwitz-Birkenau. Vaak is beweerd dat de Joden zich als weerloze schapen naar de gaskamers lieten voeren, Müllers getuigenis nuanceert dit cliché aanzienlijk, en toont de lezer de duivelse misleiding waardoor men de vermeende 'makheid' veel beter kan begrijpen. Velen pleegden op hun eigen manier verzet. Dat dit verzet, bijvoorbeeld het zingen van volksliederen, geen levens heeft gered is waar. Maar wij moeten verzet niet uitsluitend, en zeker in Auschwitz-Birkenau niet, beoordelen op de effectiviteit ervan, verzet hoeft niet meer te zijn dan dat je, hoe subtiel ook, laat zien niet degene te zijn die je moordenaars van je willen maken.

Het onderzoek dat gepaard gaat met waarheidsvinding eist telkens weer dat elk geval afzonderlijk wordt bekeken. De daders, de grijze zone, de slachtoffers, zij hebben namen en een geschiedenis. Juist zij die in het kamp moesten leven hadden er baat bij de namen van hun beulen te kennen en de ene beul te kunnen onderscheiden van de andere. Müller zelf schrijft bijvoorbeeld over *Oberscharführer* Engelschall dat die 'humaner' leek dan zijn collega's omdat Engelschall ergens het licht liet branden. *Oberscharführer* Voss daarentegen was de 'minst onmenselijke'. Op deze plek hebben de woorden hun gebruikelijke betekenis verloren en betekent 'humaan' dat iemand redelijk efficiënt doodt en weinig tot geen plezier lijkt te beleven in het eindeloos kwellen van hen die ten dode zijn opgeschreven.

En toch, zonder deze schakeringen, zonder deze getuigenissen, komen we niet verder dan de verzuchting dat het erg was en dat het nooit meer mag gebeuren. Waardoor uiteindelijk alles op elkaar gaat lijken en er maar één ding groter wordt: het niet-weten.

Helaas kennen wij de namen en geschiedenissen van de daders beter dan die van de slachtoffers, al schrijft Kilian in zijn nawoord bij dit boek terecht dat Müller voor velen van de naamloze slachtoffers een 'literair monument' heeft opgericht. Hij heeft hun laatste momenten beschreven, die vrijwel niemand heeft kunnen beschrijven, omdat zij die de ovens en zwarte muur als 'ongedierte'

naderden geselecteerd waren voor de dood. En het was de bedoeling dat alle Geheimnisträger ook zouden eindigen als as voor ze konden schrijven of praten.*

6

De vraag is niet of de lezer een mens kan herkennen tussen de *Häftlinge* die, om in de woorden van Levi te blijven, uit twee groepen bestaan: zij die hebben en aan wie zal worden gegeven en zij die niets hebben en van wie zal worden genomen. De laatste groep noemt hij 'de mensen in ontbinding, [met hen] heeft het geen zin je op te houden, omdat je van tevoren weet dat ze zullen gaan klagen en vertellen over wat ze thuis aten. Je hebt er niets aan ze te vriend te hebben, omdat ze geen relaties hebben in het kamp, niets eten buiten hun rantsoen, niet in goede Kommando's werken en niets kunnen organiseren.'

Ik wil benadrukken, met kracht, dat het geen van ons past welk oordeel dan ook te vellen over het Sonderkommando. Wij zijn in dit geval niet bekwaam en niet bevoegd te oordelen.

* Enkele leden van het Sonderkommando hebben in Auschwitz-Birkenau hun 'belevissen' opgeschreven en in de as verstopt. Het is overigens niet uitgesloten dat er nog meer manuscripten gevonden zullen worden, al zijn die kansen klein. Merkwaardig genoeg schrijft Müller nauwelijks over deze schrijvende kameraden. Dat zou kunnen komen omdat zij behoorden tot de orthodox-Joodse leden van het Sonderkommando, die vrij afgezonderd leefden van de andere leden van het Sonderkommando. In *Flessenpost* (Raster, 2005) schrijft Jacq Vogelaar: 'In de naaste omgeving van de crematoria van Birkenau – het op drie kilometer van het oorspronkelijke concentratiekamp Auschwitz (het Stammlager) gelegen vernietigingscentrum met vier complexen van gaskamers, ovens en verbrandingskuilen – werden tussen 1945 en 1980 met grote tussenpauzes manuscripten gevonden, grotere en kleinere, geschreven door leden van het joodse Sonderkommando dat in de doodsfabriek het vuile werk bij de gaskamers en crematoria moest doen. Van de vermoedelijk zesendertig manuscripten die de schrijvers in flessen en potten begraven hebben, zijn er acht gevonden, sommige goed bewaard gebleven, andere zwaar gehavend. In oktober 1980 werd er nog een in het Grieks geschreven handschrift ontdekt, van Marcel Nadjari, de enige van de schrijvers die het overleefd heeft.'

Eric Friedler, Barbara Siebert en Andreas Kilian zeggen het in hun boek *Zeugen aus der Todeszone: Das jüdische Sonderkommando in Auschwitz* zo: 'De gevangenen van het Sonderkommando waren zelf hulpeloze slachtoffers, die door de ss werden veroordeeld tot de gruwelijkste activiteit die in Auschwitz bestond: als dwangarbeiders moesten ze met hun fysieke kracht eraan bijdragen dat de massamoord op mannen, vrouwen en kinderen in de vernietigingsinstallaties effectief en rationeel werd uitgevoerd.'

Effectief en rationeel, die woorden zijn ten dele ingegeven door mythevorming, denk ik. Zie de getuigenis van Müller, zie wat ik hierboven heb beschreven. Maar sommige daders poogden inderdaad effectief en rationeel te zijn en gezien het aantal slachtoffers mag hun doodsfabriek een succes worden genoemd.

De vraag is of *Hauptscharführer* Moll nog een mens was, Moll, die meermaals aan bod komt in dit boek en wiens martelmethode Müller zonder sensatiezucht maar met de precisie van iemand die weet dat het juist daarop aankomt beschrijft. Moll is misschien een mens.

Moll was tamelijk klein, kort en gezet, maar krachtig van postuur. Zijn gezicht met bolle wangen was, zoals vaak het geval is bij mensen met rossig-blond haar, bezaaid met zomersproeten. Hij had een oog verloren en droeg daarom een prothese. Zijn eenogigheid leverde hem in het Sonderkommando de bijnaam 'Cycloop' op.

Moll was bruut, cynisch en gewetenloos. Joden waren voor hem Untermenschen. Hij behandelde hen dienovereenkomstig. Voor hem was tegenover de rassenvijand alles geoorloofd. Hij verlustigde zich aan de martelingen die hij zijn slachtoffers aandeed en bedacht voortdurend nieuwe kwellingen en foltermethoden. Zijn sadisme, zijn ongevoeligheid, zijn moordzucht en zijn moordlust kenden geen grenzen. Hij was een monsterachtig, onvoorspelbaar mensentype, aan wiens toerekeningsvatbaarheid we dikwijls moesten twijfelen.

Naast zijn ongeremdheid en zijn fanatisme kenmerkte hij zich door een onuitputtelijke daadkracht, een bekrompen nauwgezetheid en buitengewone organisatorische vaardigheden.

Ook de ontoerekeningsvatbaren of schijnbaar ontoerekeningsvatbaren kennen organisatorische vaardigheden.

Het zou dwaasheid zijn te denken dat ik een sadistische massamoordenaar ben of dat u, lezer, dat bent. Dat zijn wij niet, zoveel is zeker. Velen van u zouden vermoedelijk liever sterven dan er een te worden.

Maar het zou even grote dwaasheid zijn te beweren dat wij niets met Moll gemeen hebben. Dat wij nooit zullen blootstaan aan zijn verleidingen of dat wij als het erop aankomt niet te verleiden zullen zijn.

Voor mij is een romanschrijver iemand die de fatale verleidingen serieus neemt, uit hoofde van zijn functie. Hij keurt ze niet af, hij onderzoekt ze.

7

De vraag is ook waarom u dit allemaal moet lezen.

Uit mijn voorwoord en uit het feit dat ik mij op bescheiden wijze heb ingezet voor de Nederlandse vertaling van dit boek moge blijken dat ik vind dat u het moet lezen.

Dat betekent niet dat ik niet heb getwijfeld, zoals de overwonnen twijfel mij ook niet ontslaat van de verplichting u deelgenoot te maken van dat proces van twijfelen en twijfel overwinnen.

Ik ben een geharde lezer van kampliteratuur, maar ik moet bekennen dat dit boek me op sommige plaatsen te veel werd en dat ik in huilen uitbarstte, hoewel ik een hekel heb aan dat wat ik niet anders kan omschrijven dan als 'sentimentaliteit'.

Is dit goed voor mij, is dit goed voor u?

Het antwoord daarop begint eenvoudig. Je afsluiten van de wereld, niet willen zien, niet willen horen, niet willen weten, is een vorm van dood zijn of sterven.

Leven bestaat ook uit de wens om te weten, al was het maar omdat wij kunnen nadenken over onszelf.

Ik vind echter dat u dit moet lezen omdat wij het ons niet kunnen permitteren ongeschonden te blijven. Ik heb wel eens gesproken over solidariteit met slachtoffers, maar dat is iets anders.

Ongeschonden blijven is uiteindelijk niet weten wie je bent.

Wij kunnen het ons niet permitteren onwetend te blijven over wie wij ook zijn, juist omdat we hier voorbij schuld en boete zijn, omdat wij ons in een wereld ná de betekenis bevinden.

Arnon Grunberg
Amsterdam, maart 2023